

Ahmet Üstüner

Doç. Dr./ İstanbul Üniversitesi/Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul/Türkiye
Assoc. Prof., Istanbul University/Research Institute of Turkology, Istanbul/Türkiye

eposta: ahmetustuner@istanbul.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-5758-0622> - RorID: <https://ror.org/03a5qrr21>

Atıf/Citation: Üstüner, Ahmet. 2026. Tarih ve Coğrafya Anlatısı Bağlamında Kurban Ali Hâlidî'nin Eserleri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 14/1, 435-449.

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1825455>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	17.11.2025
Kabul Tarihi/Accepted:	16.02.2026
Yayın Tarihi/Published:	15.03.2026

TARİH VE COĞRAFYA ANLATISI BAĞLAMINDA KURBAN ALİ HÂLİDÎ'NİN ESERLERİ

Öz

Türkistan coğrafyasının yetiştirdiği 19.-20. yüzyıl Tatar alimlerinden Kurban Ali Hâlidî (Gurbanğali Hâlidî) (1846-1913) kaleme almış olduğu eserlerle hem Türkistan hem Doğu Avrupa hem de bir kısım Osmanlı topraklarının tarih ve tarihi coğrafyasına dair önemli bilgileri kayda almıştır. 1897'de çıktığı hac yolculuğu ile 19. yüzyıl sonlarında Türkistanlı Müslümanların uzun hac yolculuklarını, geçtiği bölgeleri farklı cephelerden değerlendirmek suretiyle canlı bir tasvir anlatır. Tarihçi, etnograf, dilbilimci, seyyah, coğrafyacı, din alimi, imam, kadı ve müderris kimlikleri ile sıra dışı kişiliği ve düşünce dünyasının yansımaları olarak Merkezi Asya toplulukları üzerine yazılı kaynaklarla birlikte derlediği sözlü kaynakları ve gözlemlerini karşılaştırmalı olarak objektif bir sentezle eserlerine aktarmıştır. Eserleri tarih, coğrafya, etimoloji, siyaset, din, ekonomi, kültür ve edebi unsurlar gibi pek çok disiplinde bilgiyi barındıran özgün örnek teşkil etmektedir.

Bu noktada makale, Kurban Ali Hâlidî'nin başta Tevârih-i Hamse-i Şarkî ve Târih-i Cerîde-i Cedîde olmak üzere ulaşılabilen diğer Semey bölgesi tarihi coğrafyası ile bibliyografik sözlük içerikli eserlerine dair incelemelerle onun tarihçilik yaklaşımına ve coğrafya anlatımlarına odaklanmaktadır. Hâlidî'nin üslubu tarih ve coğrafya anlatımı bakımından analiz edilmekte, ileri bir tarih anlatımı, geniş perspektiften karşılaştırmalı değerlendirmeleriyle döneminin bilimsel şartları içerisinde çağdaşlarından ayrıldığı öne sürülmektedir. Aynı zamanda eserlerinde hakim metodolojik üslubu ile doğu ve batı bilimsel yaklaşımlarını birleştirdiği, seyahatnamesiyle dönemin atmosferini etraflı bir bakış açısıyla yazıya döktüğü vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kurban Ali Hâlidî, Tevârih-i Hamse-i Şarkî, Orta Asya Türk Tarihi, Türkistan Coğrafyası, Hac Seyahatnamesi

THE WORKS OF KURBAN ALI HÂLİDÎ IN THE CONTEXT OF HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL NARRATIVE

Abstract

Kurban Ali Hâlidî (Gurbangali Hâlidî- Qurban‘ali KHâlidî) (1846-1913), a 19th- and 20th-century Tatar scholar cultivated by the Turkestan region, recorded significant information on the history and historical geography of Turkestan, Eastern Europe, and some Ottoman territories through his works. He vividly depicts the long pilgrimages of Turkestan Muslims in the late 19th century, beginning with his 1897 pilgrimage, and the regions he traversed from various perspectives. His identities as a historian, ethnographer, linguist, traveller, geographer, religious scholar, imam, judge, and lecturer, reflected his extraordinary personality and intellectual world, and incorporated his observations and oral sources, compiled alongside written sources, into his works through a comparative and objective synthesis. In this respect, his works constitute original examples of knowledge encompassing a wide range of disciplines, including history, geography, etymology, politics, religion, economics, culture, and literary elements.

This article focuses on Kurban Ali Hâlidî’s historiographical approach and geographical narratives through analyses of his accessible works, including *Tevârih-i Hamse-i Şarkî* and *Târih-i Ceride-i Cedide*, and also his other works on bibliographic dictionary and historical geography of the Semey region. In this context, Hâlidî’s style is analysed in terms of historical and geographical narratives, arguing that he distinguishes himself from his contemporaries in his scientific context through his advanced historical narrative and broad-ranging comparative assessments. It also emphasizes that his work’s dominant methodological style combines Eastern and Western scientific approaches, and that his travelogues capture the atmosphere of the period from a comprehensive perspective.

Keywords: Kurban Ali Hâlidî (Qurban‘ali KHâlidî), *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, Central Asian Turkish History, Turkestan Geography, Pilgrimage Travelogue

Giriş

Orta Asya, Merkezi Asya ya da süregelen adlandırmasıyla Türkistan bölgesi Türk medeniyetinin beşiği olagelmiş bir coğrafyadır.¹ Çok eski tarihlerden bu yana Türkistan coğrafyası hakkında seyahatnamelere dayalı anlatılar, bu yönde kaleme alınmış eserler mevcuttur. 13. yüzyılda Marco Polo’dan hatta öncesinde Leh asıllı Benedikt Polak’tan itibaren Orta Asya seyahatleri ilginç hikaye ve anekdotlarla anlatılmış, kimi zaman Çin Seddi’nin ötesi arz-ı yecüc mecüc, gog-magog olarak değerlendirilmiştir. Bölge, İslam coğrafya kaynakları ve 11. yüzyıl Kaşgarlı Mahmut (Kaşgarlı Mahmud 1074: 12)² haritasından itibaren daha sonraki

1 Makale 20/11/2025 Tarihinde Kurbanğali Halidi Eserleri Türk Dünyasının Kültürel Mirası Paneli’nde yapılan kısa sunumun genişletilmiş versiyonudur.

2 Bir başka haritasız nüshası için bkz. Kaşgarlı Mahmûd, Mahmûd b. Hüseyin b. Muhammed el-Kaşgarî, *Divan-ı Lugatit Türk*, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi, No. 01355.

asırlarda da Katalan Atlası'nda ve çeşitli atlaslarda resmedilmiştir (Abraham Cresques 1375). Yine 16-17. yüzyıl Avrupa coğrafya-tarih literatürünün önemli eserlerinden Mercator ve Blaeu Atlasları'nda ziyadesiyle seyyah anlatılarına ve rivayetlere dayalı bilgilerle bölge ele alınmış ancak Türk varlığı Karadeniz'in Kuzeyi yani Tartaria, Anadolu ve Hazar çevresi ile sınırlı kalmış, ötesi hakkında bilgiler ise Çin-Hitay anlatısı olarak yer almıştır (Mercator-Hondius 1621: 626-642; Blaeu, W.-Blaeu J. 1662: 10/1-31, 55-71,77). Söz konusu anlatılar hata, yanlış algı ve yorumlardan tamamen arındırılmış değildir. Osmanlı coğrafya ve tarihi coğrafya eserlerinde ise Ali Ekber Hıtaî'nin Hitaynamesi'nde (Hoca Gıyaseddin Nakkaş 2023), Seyfi Çelebi'nin Kitâb-ı Tevârîh-i Pâdişâhân-ı Vilâyet-i Hind ve Hitây ve Keşmîr ve Vilâyet-i Acem ve Kaşgar ve Kalmak ve Çîn ve Sâyir Pâdişâhân-ı Pîşîn ez-Evlâd-ı Çengîz Han ve Hâkân ve Fagfûr ve Pâdişâhân-ı Hindustân olarak bilinen eseri (Ak 2004: 166), Katip Çelebi'nin Cihannüma'sı (Katip Çelebi 1657: 69,137-141; 2013/II: 561-599; Ünver 1991: 241, Mutlu 2024: 950-957) ve Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi (Evliya Çelebi 2013/3:184-185, 6: 230, 257) gibi eserlerde bu bölge üzerine anlatılar İslam kaynakları ve müelliflerinin kendi edinimleri çerçevesinde hatırı sayılır miktarda artmıştır. 19. yüzyılda ise bölge, ilgili seyahatnameler ve coğrafya eserlerindeki artışın, basın-yayın faaliyetlerinin yaygınlaşmasının ve Rusya'nın yükselişinin de etkisiyle Türkistan coğrafyası daha bilinir hale gelmiş, eserlerde daha fazla yer edinmiştir.

19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarını kapsayan dönemde hem Türkistan coğrafyası hem de Doğu Avrupa'dan Yakın Doğu coğrafyasına kadar gerek çeşitli eserleriyle gerekse hac yolculuğunu içeren seyahatnamesiyle derin izler bırakan bir alim olarak Kurban Ali Hâlidî'nin bilim dünyasındaki yeri önemlidir. Zira kendisi tarih-coğrafya eserleriyle İslam alemine bilgiler sunarken Rusya'nın hakimiyetindeki bölgelere ve bir kısım Osmanlı topraklarına dair malumatları bir İslam aliminin gözünden aktarmaktadır. Belirtilen noktalarda çalışma, Hâlidî'nin hem Türkistan coğrafyasını anlatımları hem de Doğu Avrupa ve Osmanlı topraklarını anlatımı ile çağdaşlarından ayrıldığını öne sürmektedir. Diğer yandan çalışma, Hâlidî'nin metodolojik olarak konuya yaklaşımının bilimsel açıdan kendisini çağdaşlarına nazaran ön plana çıkardığı görüşündedir. Yine, seyahatlerini içeren eserlerinde anlattığı yerler hakkında tarihi, coğrafi, kültürel ve toplumsal açılardan derlediği, gözlemlendiği bilgileri hep birlikte aktarması bakımından da eserlerinin kıymetini vurgulamakta ve Kurban Ali Hâlidî'nin hem tarih hem coğrafya çalışmalarını farklı bir bakış açısıyla analiz etmeyi amaçlamaktadır.

1. Kurban Ali Hâlidî Kimdir?

Kurban Ali Hâlidî, 1846 yılı Kasım'ında Kazakistan'ın doğusunda, döneminde Sergiopol olarak bilinen tüccar Kazak yerleşimi Ayagöz kasabasında doğmuştur. Babası Tatar bir tüccar olan Halit Efendi, annesi ise Bibi Afife Hanım'dır. Anne ve baba soyu itibarıyla Kazan Bölgesi Urnaşbaşı Köyü Tatarlarından ve Türkmen Baba adlı bir şahsa

dayanmaktadır. Çocukluğundan itibaren Ayagöz ve Semipalatinsk (Semey) medreselerinde eğitim görmüş, burada Arapça ve Farsça öğrenmiştir. (Kurbangali Halidi 2025: 5-6; Gencal 2012: 183) Türkçenin bütün lehçelerine olan hakimiyetinin yanı sıra Rusça da bilmekteydi. Semipalatinsk'te ders aldığı hocalardan olan Molla Malik b. Muhammed-Rahim iyi derecede tarih ve coğrafya bilgisine sahipti ve Semipalatinsk tarihinin ana kaynağı kendisi idi. Ayrıca Kurban Ali Hâlidî'nin tarih-coğrafya ve tarihi coğrafya yaklaşımının temelinde ve sözlü tarihe olan merakında şüphesiz büyük katkısı vardı (Qurban'ali Khâlidî 2005: IX). Kurban Ali Hâlidî 1874 yılında eğitimini tamamlamış olarak icazet aldı ve ailesi ile birlikte taşındığı bugün Çin Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nin kuzeyinde, Tarbagatay İli merkezi olan Çöçek (Çuguçak/Şaweşek) şehrinde imamlık görevine başladı. 14 Mart 1913 tarihinde vefatına kadar da bu görevde devam etti. Aynı zamanda Tatar Medresesi'nde ders verdi ve 1881'den itibaren de yaşadığı bölge Müslümanlarının baş kadılığı görevini üstlendi. (Frank-Uzmanov 2001: 63; Qurban'ali Khâlidî 2005: IX; Ünal 2014: 98). Tüccar olan babası ile birlikte seyahatleri yanı sıra Türkistan'ın muhtelif bölgelerini, Rusya topraklarını, Varşova'dan itibaren Polonya ve Doğu Avrupa'yı, Osmanlı Devleti toprakları ve Anadolu kıyıları üzerinden Hicaz'ı gördü (Kârî Kurban Ali Hâlidî 2013: XVII).

Çok yönlü bilimsel düşünce dünyası ile tanınan Kurban Ali Hâlidî, aynı zamanda entelektüel kişiliği, tarih, coğrafya, seyahatname ve diğer beşeri ilimlerdeki yetkinliği ile özellikle Türk tarihinin yazılı kültürüne özgün nadide örnek teşkil edecek eserler kaleme aldı. Nikolay F. Katanov, Vasili V. Radlof ve Arminius Vambery gibi dönemin öne çıkan bilginleri ile irtibatlı olarak Rusya'da Türk dilinde çıkan gazetelerde yazılar kaleme almakta, Avrupa'daki yayınları takip etmekte ve dönemin bir diğer bilim şehri İstanbul'dan eserler talep etmekteydi (Ünal 2014: 99).

2.Eserleri, Üslubu, Bilimsel Yaklaşımı ve Tarih-Coğrafya Anlatımı

Kurban Ali Hâlidî'nin çalışmaları içerisinde Nizamettin Topçu (Tuğrul) tarafından tamamı; Vedat Meral tarafından bir kısmı yüksek lisans tezi olarak hazırlanan ve tıpkıbasım, Latinize transkripsiyon ve Kazak alfabesiyle neşredilen *Tevârih-i Hamse-i Şarkî* adlı kitabı kendisinin başat eseridir. (Topçu 2019; Meral 2019; Kurbangali Halidi 2025) Önde gelen eserlerinden bir diğeri Bahaddin Gencal tarafından transkribe edilerek yayına hazırlanan *Târih-i Cerîde-i Cedîde* başlıklı çalışmasıdır (Kârî Kurban Ali Hâlidî 2013). Bunların dışında, Allen J. Frank ve Mirkasyim A. Usmanov tarafından *Materials for the Islamic History of Semipalatinsk: Two Manuscripts by Ahmad-Wall al-Qazani and Qurbancall Khalidi* (Frank-Uzmanov 2001) başlığıyla İngilizce neşredilen Semipalatkal'a üzerine olan çalışması³ ve yine aynı kişilerin neşrettiği, önemli Kazak alimleri hakkında kısa bilgilerin yer aldığı *An Islamic Biographical Dictionary of Eastern Kazakh Steppe, 1770-1912* (Qurban'ali Khâlidî 2005) adlı

3 Çalışmanın tamamlanmamış olarak yarım halde bulunduğu düşünülmekte ve Ahmed Vali b. Ali el-Kazanî'nin (1883-1901) Kitab-ı Tevârih-i Semipolat Kal'a isimli eseri ile benzerliği dikkat çekmektedir (Frank-Uzmanov 2001).

biyografik sözlük çalışması da bilim camiasına katkı sunan önemli eserleridir. Hâlidî'nin tamamlanmamış, müsvedde halinde kalmış yazma folyo ve perakende evrakının olduğu da bilinmektedir.

Eserlerinden *Tevârih-i Hamse-i Şarkî* Çin, Moğol, Kazak, Tatar, Türk ve diğer boyların halklarının tarihi olarak bilinen ancak içeriği tarih, coğrafya ve tarihi coğrafya açısından zengin olan bir çalışmadır. Eserin ikinci kısmında yer alan Hac seyahatnamesi de tarihi coğrafya muhtevası açısından ayrıca kayda değerdir. 1960'lı yıllarda şarkiyatçı Jamal Karmışeva, Kurbanali Hâlidî'yi iyi tanıyan, onun vaazlarını dinlemiş olan ve aynı zamanda akrabası bulunan Muhammedcan Yusufov'un yardımıyla *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*'nin genel muhtevasını inceleyip "Kazak(istan) Tarihçisi, Yerbilimci ve Etnograf Kurbangali Hâlidî" adıyla kapsamlı çalışmalar yazmıştır. (Karmışeva 1971; 1973) Bu eseri, B. Tötenayev ile A. Joldasov tercüme ederek 1992 yılında *Tavarikh Hamsa* adıyla neşretmişlerdir. Ayrıca Doğu Türkistanlı Hafız Sattar Salih ve Kızirkeldi Abdurahmanulı 2014 yılında Pekin'de *Tavarikh Hamsa* adıyla yeniden yayımlamışlardır. (Kurbangali Halidi 2025: 7-10)

Hâlidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî* adlı eserinde Hunlar, Karahanlılar, Altın Orda, Kök Orda, Ak Orda, Kazaklar, Hokandlılar, Kıpçaklar, Kırgızlar, Nogaylar, Başkurtlar, Moğollar, İlhanlılar tarihinden ve Osmanlı padişahlarının şecerelerinden bahsin yanında Çin'in batısı ve Doğu Türkistan üzerine detaylı bilgiler vermektedir. (Gencal 2013: 36) Hâlidî Bu eserin devamında hac seyahatine geniş bir bahis açar ve ardından kronolojik olarak kaldığı yerden devamla Japonya, Çin-Hıtay konularını ele almaktadır. Sonrasında ise Çöçek civarında Hicri 1315-1325 (1897-1907) yılları hadiselerini özetler ve Hıtayların bölgedeki yayılımı üzerinde durur (Topçu 2019: 387 vd.).

Kurban Ali Hâlidî'nin *Târih-i Cerîde-i Cedîde* adlı eserinin birkaç el yazması nüshası mevcuttur. 1889'da Kazan'da da yayınlanmıştır. Hâlidî, hac ziyaretinden önce Turfan şehrine yaptığı kutsal seyahat ile Ashab-ı Kehf'i ziyaret etmiştir. *Târih-i Cerîde-i Cedîde* adlı eserini Ashab-ı Kehf ziyareti dolayısıyla kaleme almış olmalıdır (Qurban'ali Khâlidî 2005: XII). 1885 yılında Çuguçak'tan Çin Türkistanı'ndaki Kuna Turfan kasabasına kutsal yolculuğa çıkmıştır. Bu yolculuğu esnasında gördüğü bölgelere dair coğrafi anlatımları ile özgün ve kıymetlidir. Semipalatkal'a üzerine olan eserinde ise camiler merkezinde Semipalatinsk (Semey-Kazakistan) bölgesinin tarih ve tarihi coğrafyası ele alınmaktadır. Kazak alimlerinin biyografilerinin yer aldığı diğer çalışmada ise daha çok kişi odaklı menkıbevi ve hikayevari anlatımı ile ön plana çıkmaktadır. Ayrıca eserde kişilerle bağlantılı olarak ele alınan en küçük birime kadar yerleşim yerlerinin, dönemine ve literatüre uygun bir şekilde sıralanarak kayda geçirilmiş olması, tarihi coğrafya açısından önemlidir.⁴

4 An Islamic Biographical Dictionary of Eastern Kazakh Steppe adıyla yayınlanan eserinde etnonim ve kişi adları ile birlikte detaylı yer adları indeksi oluşturulmuştur, bkz. (Qurban'ali Khâlidî 2005: 174-175)

Hâlidî'nin *Târih-i Cerîde-i Cedîde* eserinde Manas, Sancı, Urumçi, Davançi, Turfan Beldesi, Astane şehirleri, Murtuk, Lohçin şehri, Dagar karyesi konuları ele alınmaktadır. Kazaklara ait olan aktarımların tarihi eserlerde bulunmadığını söyleyen Hâlidî, Kazaklarla ilgili kısmı 20 yılı aşkın süredir derlediği bilgilerden kaleme aldığını ifade eder. Eser, Hâlidî'nin yerel halktan kaydettiği sözlü ve yazılı geleneklerin bir derlemesidir. Hem yerel tarih hem de özellikle yerel Müslüman evliyalar ve türbelerle ilgili bilgiler içerir. Eserin diğer bölümleri, bölgedeki Dunganların tarihini de ele alır. (Frank-Uzmanov 2001: 64-66) Eserde ilginç olarak Elbistan isminin değişerek Astana'ya dönüştüğünü belirtir. Ashab-ı Kehf kıssasının Turfan beldesinde geçtiğinin kabul edilmiş olması ile Anadolu'daki Elbistan, Afşin yani Efsus ve Tarsus bağlantısını uzun uzadıya tartışır ve çıkarımlarda bulunur. Ashab-ı Kehf'in makamının Turfan'da olduğunu ispat çabasıdır (Kârî Kurban Ali Hâlidî 2013: 50-59). Bu çabasında daha çok bir taraftan kadim bilgiler ile coğrafyayı bir araya getirme gayreti görülürken diğer yandan bu tutumu Türk dünyasının uzak coğrafyaları arasında bağlantı kurarak bütünleştirme ve kültürel bağlantıları vurgulama gayreti olarak da yorumlanabilir. Ashab-ı Kehf kıssasına genişçe yer vermesi, Ashab-ı Kehf makamının Turfan şehrinde olduğu görüşünü ayet ve hadis ve İslam alimlerinin yorumlarıyla güçlendirmeye çalışması bölge halkının buna dair kabul görmüş inancından kaynaklıdır.⁵ (Kârî Kurban Ali Hâlidî 2013: 39-40)

Kurban Ali Hâlidî, Türkistan coğrafyası hakkında o güne değin yazılanlardaki hata ve noksanlığın farkındadır. Zira dünya, bu coğrafyayı kısa seyahatnamelerden veya dolaşan rivayetler aracılığı ile tanımaktaydı. Kendi ifadesiyle "işitdiki gibi yazıp kendi inandığı gibi kitabında bunu sebt ider ve her bir kelüb kiden seyyah ve seyyarlarının hal ve hareketi bu minval ve bu tarzda olup her biri öz işitdiklerini yazdığı ile haberleri biri ahirine muhalif tüşüp... Ama dikkate alınsa o yazdıkları hakikate hilaf bir kuru laf olur kalur"⁶ (Topçu 2019: 464) şeklinde anlatıların incelendiği takdirde bunların asılsız bilgilerden öteye geçemeyeceğini vurgulamaktadır. Nitekim kendisinin de belirttiği üzere önceki tarih-coğrafya kaynakları özellikle 17. yüzyıl öncesi kaynaklar, bütün Türk milletini "Tatar" olarak değerlendirirken Arap kaynakları "Acem" olarak değerlendirmekteydi. Diğer taraftan Türk milletlerinin gelip giden seyyahlara da herhangi bir zarardan emin olmak için doğru bilgi vermediklerini, bildiklerini gizlediklerini belirtir. Yine yabancı araştırmacı ve seyyahların kendi devletlerinden aldıkları büyük miktardaki paraları seyahat ettiği mahallerde zevk ve sefa ile tükettiklerini, eserleri için yeterince para ve zaman ayırmayıp çaba sarf etmediklerini zikretmektedir (Topçu 2019: 13, 461). Buna karşılık bu hususta kendisinin "halkının içinden

5 Ashab-ı Kehf kıssası farklı medeniyetlerde ve farklı coğrafyalarda karşılık bulmuş bir olay olarak görülmektedir.

Detaylı açıklamalar için bkz. (Ersöz 1991: 465-467)

6 "Duyduğu gibi yazar, inandığı gibi kaydeder. Bütün gezginlerin tutumu bu şekildedir. Hemen hepsinin yazdıkları tutarsızdır... dikkat edilirse yazdıkları gerçeğe aykırı ve boş sözdür."

birisi olarak” bilginin doğrusunu naklettiğini, hiç kimsenin erişemediği bilgileri derlediğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda eserlerinin özgünlüğünü ortaya koymak ister.

Eserlerinin içerik ve kurgusuna bakıldığında Kurban Ali Hâlidî hem doğuda hem batıda süregelen eser kaleme alma geleneğine hâkim bir kişiliktir. Batının ansiklopedik coğrafya eserleri ile İslam, Osmanlı coğrafya-tarih kaynakları içeriğine benzer bir yaklaşımla eserlerinde tarihle, etnolojik yapı ve edebi anlatılar, inanç, kültür, nüfus, gelenekler, hayat tarzları, mimari yapılar, etimoloji ve coğrafi konum ve mesafeler gibi çoklu disipline dair zengin bilgilere yer vermektedir.

Eserlerini hazırlarken faydalandığı kaynakların üslubundan ve yazarlarının yaklaşımlarından etkilenmiş gözükmeyle birlikte kaynaklarındaki bilgileri kendi gayret ve istidadı ile derleyerek yorumlamış; özgün anlatı ve bilgi ortaya koymuştur. Eserlerinde kullandığı tarihi ve coğrafi kaynakları ve kimi sözlükleri zikretmektedir. Araştırmacılar tarafından tespit edildiği kadarıyla bunlar, *Kutadgu Bilig*, *Târîh-i Cevdet*, *Coğrafya-i Kebîr*, *Zebân-ı Türkî*, *Cihannüma*, *Hayrullah Efendi Tarihi*, *Marifetnâme*, *Taberî Tarihi*, İbni Haldun'un *Usûl-i Tevârih*, *Mir'atu'l-Kâ'inât*, *Müstefâdü'l-Ahbar*, *Gıyâsü'l-Lügat*, Bilal Nazimî'nin *Gazavât-ı Çin*, İmam Rabbani'nin *Mektubât'ı*, *Burhan-ı Katı Tercümesi*, *Kâ'ide-i Özbekiyye*, *Şecere-i Türkî* ve Wilhelm Radloff, A. Wambery ve Katanov gibi müelliflerin eserleridir. (Kârî Kurban Ali Hâlidî 2013: 35-36; Topçu 2019: 18; Kurbangali Halidi 2025: 23-24) Ayrıca sözlü kaynak olarak Molla Yoldaşbay Efendi, Cevheri, Karî Mahmud, Kadabay, Aybak Sokran (Topçu 2019: 196, 257) gibi ismini de zikrettiği gibi kişilerden faydalanmış, “bize söyledi, bize nazm ile söyledi, işitdik ki” tarzında anlatılarla rivayetlere yer vermiştir.⁷ Ancak anlaşıldığına göre onun tarihçilik felsefesi ve telif üslubunda daha önce bahsi geçtiği üzere hocası Molla Malik b. Muhammed-Rahim ve Babası Halid Efendi'nin hikayevari anlatılarının etkisi büyük olmalıdır. Semiapatinsk Bölgesi tarihini hocasından dinlediği gibi Fergana havzasının, Hokand, Taşkent ve Buhara hanlıklarının çalkantılı tarihini de bizzat tanık olan babasından dinlediği bilinmektedir. (Kurbangali Halidi 2025: 30-31)

Hâlidî eserlerini döneminin gerekliliklerine uygun olarak Türk topluluklarının bilim adamları arasında kabul gören Çağatay lehçesinde, “ortak bir dilde” kaleme almıştır. Yani Türk, Tatar, Özbek, Uygur, Kazak, Kırgız dillerinin kitabi üslubunu harmanlayarak Arapça ve Farsçayı da kullanmıştır. Esasında bilim dünyasında yaygın kabul görmemiş bu karma dilde yazılmış eserler de bu üslubu benimseyen yazarlar da oldukça azdır. 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ilk yarısında Şehabeddin Mercani, Kayyum Nasiri, İsmail Gaspıralı, Zeki Velidi Togan gibi alim ve mütefekkirlerle aynı üslubu benimsemek, büyük bir dil ortamı, ilmî

7 Kimi zaman rivayetlerinde “1305. Hicriye ikinci Cemade'l-Ahire müsadif olan 1888inçi Febralinin ikinci küni bize söyledi.” (1305 Hicri tarihinde 2 Cemaziyel-evvele karşılık gelen 2 Şubat 1888 tarihinde bize söyledi) (Topçu 2019: 257) şeklinde Hicri ve Miladi tarihi birlikte zikretmektedir. Verdiği tarihe bakılacak olursa Julyen takvimini esas almış olmalıdır. Zira bu tarih Gregoryan takvimine göre 15 Şubat'a denk gelmektedir.

okul ve ilim sürekliliği gerektiriyordu. Bu noktada, Hâlidî'nin eserleri geniş kitlelere yayılmamış, sadece bu dilleri iyi bilen bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. (Kurbangali Halidi 2025: 23-25)

Eserleri salt bir tarih anlatısının ötesinde Türkistan bölgesini her yönüyle ele almaktadır. Özellikle *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*'de tarih ve coğrafya anlatısı iç içedir. Anlatı klasik coğrafya eserleri anlatısı yaklaşımıyla beldenin veya boyun isminin etimolojik kökenine dair rivayet ve tartışmalarla başlar, sonrasında bölgeye dair toponim, coğrafi özellikler, yerleşim yerleri ve boyların coğrafi sınırlarını verir. Eserdeki Japonya anlatımına bakıldığında Tercüman Gazetesi'nin 1880'lerde Japonlar hakkındaki yazısına kadar Türkistan coğrafyasında Japonlara dair pek de bir şey bilinmediğinden bahisle, Japonların Hitay kavminden oldukları ve inançları konu edinilir. Akabinde Japonya'nın siyasi ve coğrafi olarak özellikleri, konumu, yüzölçümünü, şehirleri, mevcut adaları, nüfusu ve tarihçesi ele alınır. (Topçu 2019: 471-479; Tuğrul 2025: 61). Çin ve Hitay anlatılarında bilinen malumatları aktarıp mevcut kaynaklar üzerinden Çin'in siyasi ve coğrafi durumu, halkı, inançları konusu merkeze alınarak Çin tarihine dair bilgilerle burada hüküm süren 25 sülalenin tarihçeleri verilir (Topçu 2019: 491 vd). Ayrıca Çin ve Japonya tarihi üzerine bölümler, Japonların Amerika ve Batı'ya karşı mücadelesi ve Rus-Japon Savaşı üzerine bir inceleme de eserde yer alır. bulunmaktadır.

Hâlidî, Türkistan coğrafyasını eserlerinde en küçük yerleşim birimi dahil olmak üzere coğrafi unsurları ile birlikte zikretmiştir. Bu açıdan nadide ve özgün bir örnek teşkil eder. Eserlerinde yer alan bu tarih, tarihi coğrafya ve coğrafya bilgileri hem İslam coğrafya-tarih kaynaklarında hem Osmanlı kaynaklarında yer alan anlatıların adeta süzgeçten geçirilmiş, sentezlenmiş ve tashih edilmiş bilgileri niteliğindedir. Ayrıca onun çalışmalarını önemli kılan yaşadığı, parçası olduğu coğrafyayı içerden öz bilgilerle kaleme almış olmasıdır. Eserlerinde bulunan tarihi ve coğrafi bilgiler özgün ve detaylıdır. Hâlidî, şehir toponiminde yani isimlendirmelerinde ilginç etimolojik köken ve değişim bilgisi vermektedir.

Örneğin Maverâünnehir anlatısında kimi tarihçilerin Amuderya'dan ötesini bütünüyle Türkistan dahil Maverâünnehir olarak adlandırırken Kaşgar'da bir devletin varlığından haberdar olmadıklarını, Samaniler'in bütün coğrafyaya hükmettiklerini yazdıklarını, Türkistan ile Maverâünnehir ibaresini gereği gibi fark etmeyerek Türkistan'ı Maverâünnehir'den saydıklarını belirtir. Tarihçilerin ekseriyetle Maverâünnehir kavramından maksatlarının Ceyhun ile Seyhun arasında kalan bölge olduğunu ve Türkistan'ın sınır ile ayırdığını söyler. *Coğrafya-yı Kebîr*'de⁸ Türkistan'ın üç kısma ayrıldığını ve bu bölgenin merkezinin Maverâünnehir olarak bahsedildiğini aktarır. Kimilerine göre de

8 "Coğrafya-yı Kebîr" olarak adlandırılan eserin tam olarak hangi eseri kast ettiği ifade edilmemiştir. Zira Osmanlı coğrafya literatüründe aynı adlı birkaç eser mevcuttur. Ayrıca bazı yaygın eserler de bu şekilde adlandırılmıştır. Bu eserler içerisinde şu eserlerin Halidi'ye kaynaklık edebileceği düşünülebilir: Cortambert, 1871; Ahmet Hamdi Şirvanlı, 1875.

Maveraünnehir Türkistan'ın karşısındadır ve her iki coğrafya da farklıdır. *Cihannüma'* da Horasan'ı Ceyhun'un batısındaki, Maveraünnehir'i Ceyhun ile Seyhun arasındaki bölge olarak adlandırdığını, kuzeyde ise Türkistan'ın yer aldığını belirtmektedir. (Katip Çelebi 2013/II: 561) Bu tartışmalar ışığında diğer yazılı ve sözlü kaynaklardan istifade ederek bölgenin tarihini karşılaştırmalar yapmak suretiyle anlatma gayretindedir. (Topçu 2019: 78-79)

Hâlidî, kullandığı üslup ve referansları bakımından Moğol tarih yazımı, Slav tarih yazımı ve biyografik sözlükleri, İslam sözlü tarih geleneği ile Rus belgeye dayalı tarih yazımı usulüne geçişi sentezlediği söylenebilir. O dönem İslami bilginin büyük ölçüde sözlü birikime dayandığı; destanlar, tarihi folklor gibi sözlü bilgi aktarımının yaygın olduğu düşünülürse, Hâlidî'nin bu usulden farklı olarak bilgiyi doğrulama, bilgileri yazılı ve sözlü birikimle kıyaslama ve tartışma usullerini takip etmiş olduğu görülür. (Qurban'ali Khâlidî 2005: XXIII) Eserlerinde sözlü tarih hâkim olsa da kendisi yazılı kültüre de hakimdir. Bölge hakkında yazılan ve anlatılanları objektif bir süzgeçten geçirir. Yazılı sözlü ulaşabildiği bütün rivayetleri sıralar, gözlemler, akıl terazisinde tartar ve doğru olanı objektif olarak sunmaya çalışır.

Eserlerine coğrafi yaklaşımı bakımından bilgi aktarımı ve bilinmeyen uzak yerlerin yazımı konusunda rivayetlere dayalı anlatım ve içerik oluşturma geleneğinde Türk dünyası hakkında klasik coğrafya kitaplarına yansıyanlar, rivayetler ve seyyahların anlatılarını bir araya getirir. Kurban Ali Hâlidî eserlerine yansıttığı coğrafi anlatı ve unsurların bizzat kendi edinimlerine dayanması Türk dünyası bilimsel birikiminin literatüre yansımaya büyük katkı sağlamıştır. Coğrafi yaklaşım açısından bazı yer ve kale adlarında bir takım etimolojik açıklamalara girer. Mesela, Mişcer Kalesi isminin Mişezar Kalesi iken dönüştüğünü söyler (Topcu 2019:145). Bu konuda uzun uzadıya mütalaalar yapar. Belde ve kavimler hakkında hem batı hem doğu klasik coğrafya eserleri tarzında isimlendirme (vech-i tesmiye) bahsine girer ve bütün rivayetleri zikreder.

Coğrafya bilgisine de hâkim gözüken Hâlidî mesafe ölçülerini genellikle yerel olarak kullanılan birimler üzerinden verir. *Târih-i Cerîde-i Cedîde'* de ve *Tevârih-i Hamse-i Şarkî'* de "taş", "çakırım" ve "yol" cinsinden mesafeleri ifade etmektedir.⁹ Hâlidî bu ölçü birimlerini merkezi Asya coğrafyasında metre sistemi kabul edilene kadar kullanılan uzunluk birimi usulüne göre bahsettiği yerler arasındaki mesafeleri nitelemek için kullanmıştır. Bunun yanı sıra menzil, ...günlük yol, ... saatlik yol şeklinde mesafe belirten ifadeleri de kullanmaktadır. Ayrıca gözlemlerinde bizzat ölçüm yaptığı yerler hayli orijinal ve ilginçtir ki "Harem-i Şerîf'in şarkdan garba tûli Bâbü'n-Nebî'den Bâb-ı İbrâhîm'e kadar 304 hatve ve ikinci def'a kademedükde 311 hatve buldı, hâsılı 300 hatveden ziyâdedür"¹⁰ şeklinde bizzat yaptığı

9 Örneğin: "Cardan Turfan şehri bir taşdur, 8 çakırım 16 yoldur" (Kârî Kurban Ali Hâlidî 2013: 98-99)

10 Harem-i Şerîf'in doğudan batıya uzunluğu Bâbü'n-Nebî'den Bâb-ı İbrâhîm'e kadar 304 adım ikinci kez adımlandığında 311 adım olduğu görüldü, dolayısıyla 300 adımdan fazladır.

detaylı ölçüm ve sayımlarını aktarmaktadır. Benzer şekilde çoğu yapı ve binanın hatve olarak genişlik ve uzunluğunu vermektedir. (Topçu 2019: 430-432)

Hâlidî, yaptığı tespitlerle coğrafya bilgisi alanındaki eksikliklere de işaret eder. Mesela: “Timur Han anlatısında eskilerin coğrafya ve harita bilgilerinin zayıf olmasından dolayı Kaf Dağı'nın dünyanın geçit kapısı sandıklarını, Han tahtının nerede olduğunu bilmediklerinden onu kimi zaman Çin'de addetmişler kimi zaman da Çin'i de ele geçirdi diyerek yüceltme gayretinde olmuşlardır” şeklinde tespitlerle aslında coğrafya ve harita bilgisine olan ihtiyacı gündeme getirmektedir. Bu konuda “Tuğluk Timur Han güneyde Tangaç yani Tibet ve Buhara, kuzey doğuda Altay Dağı, İrtiş ve Ob nehirleri, batıda Ural Dağı ve Urak Denizi yakınına kadar hüküm sürmüş bir hân-ı azîmü'l-üvân idi” şeklinde tartışmalara noktayı koymaktadır.

Üslup ve metodolojisi bakımından aralarda genişçe mekân ve kale, yerleşim ve belde anlatılarından sonra doğrudan tarih anlatısına geçer. Yani aralarda anekdotlara yer verip ardından esas konuya geri döner. Mesela Çöçek Şehri anlatısında bir yerde tarih anlatısını keserek şehrin kiblesine dair matematiksel hesapları, yerkürenin konumu ve yıldızların durum ve konumlarını da dikkate alarak kible tayini konusunda değerlendirmeler yapar. Kible ve yön tayininde yıldızların kullanımı üzerine bilgiler verir. Neticede astronomlar tarafından 23 derece enlem ve 67 derece boylamda olarak belirlendiği, bunun *Marifetname'* de de 23 derece enlem ve 77 derece boylam olarak belirtildiğini ifade etmektedir. Çöçek ise 67 ile 48 derece enlem ve 95 ile 101 derece boylamda olup mescidin kiblesinin 12 derece kuzeye düştüğünü belirtir. Sonra da “inşallah bizim namazımıza hâlel gelmez” diye ekler. Matematiksel hesaplamalar, mesafelerin gün ve çakırım türünden mesafeleri vermesi açısından Hâlidî'nin yaklaşımı coğrafi bilgiler açısından da önem taşımaktadır. (Topçu 2019: 256-258)

Yine klasik Avrupa coğrafya-tarihi coğrafya eserlerinde varola geldiği usule benzer bir yaklaşım göstererek kaynaklar içerisinde karşılaştırma yapar köken bilgisine değinir. Örneğin padişah kelimesinin Fars dilinden alındığını Avrupa'da “kator(z)” lafzının buna karşılık kullanıldığını hatta bu imparator unvanının da komutan unvanı iken hükümdar unvanına dönüştüğünü ve bu unvanın kullanımının elçiler arasında tartışmalara sebep olduğunu *Tarih-i Cevdet'e* atıfta bulunarak belirtir (Topçu 2019: 185-186; Ahmet Cevdet Paşa 2018/I: 237-238). Ayrıca Sultan, Han, Hakan, Emir, Halife, Hidiv gibi bu anlamda kullanılan unvanları detaylıca açıklamakta ve fazlasını arayanların çeşitli tarih ve coğrafya kitaplarına, sözlüklere bakması gerektiğine de işaret etmektedir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethederek Fatih, Fatih Sultan Mehmed'in de Bizans'ı fethederek İmparator unvanlarını aldıklarını da alışılmış geleneğin dışında muhtemel Rus tarih yorumuna dayanarak bir nitelendirme yapmaktadır (Topçu 2019: 184-185)

Tarih ve Coğrafya Anlatısı Bağlamında Kurban Ali Halidî'nin Eserleri

Eserinde Rusya'nın Türkistan'daki yayılımına özel bir bahis açılmıştır. Ural'dan Sibiryaya ve Uzakdoğuya uzanan coğrafyalardan detaylıca bahseder. Bizzat Ruslar tarafından kurulan belde ve kaleler ele alınmıştır. Ayrıca Kafal, Almata, Lepsi ve Bahta, Caysan, Yarkent, Çeylek, Karakol ve Narun, Üstikamin Kaleleri, Şarkan, Uluğyar karyeleri bahisleri ayrıntılı biçimde yer alır. (Topçu 2019: 290-297)

Hâlidî'nin 1897-1898 yıllarında gerçekleştirdiği Hac seyahatine bakılacak olursa; Omski Şehrinden Moskova'ya oradan Varşova'ya geldiğinden bahisle anlatıya başlar. Varşova'da bir ay kaldıklarını ifade ettikten sonra "Varşava Beldesi"nin beyanına geçer ve tarih, coğrafya iç içe anlatımla gerek yazılı kaynaklar gerekse kendi edinimleri ile uzun uzadıya bilgiler verir (Ünal 2014: 102). Oradan Nicolas Kopernik heykelinden hareketle onun evren teorisine değinir. Avrupalıların Kopernik teoremini daha sonra kabul ettiklerini, İslam alimlerinin çoğunun Yerkürenin yuvarlak olduğunu bilseler de hareketi hakkında çok bilgi sahibi olmadıklarını söylerken diğer taraftan Fahreddin Razi'nin tefsirinde arzın hareketinden Kopernik'ten 300 yıl önce bahsettiğini de eklemektedir. Yine "İslam alimlerinin ilm-i hey'et konusundaki maharetleri Avrupalılar tarafından takdir edilmiştir" der. Varşova hakkında detaylı anlatılarına devam eder ve Vistül Köprüsü'nün 672 hatve uzunluğunda 25 hatve genişliğinde olduğunu belirtir. Varşova'nın önemli yapıları, hükümdarları ve sarayları hakkında gözlemlerde ve anlatılarda bulunur. Bir "istol"dan bahseder muhtemelen bir masadır ve daha önce İstanbul'dan sultandan hediye geldiğini zikreder. Ve yine bir başka "istol"un saf gümüşten olduğunu altmış bin som olduğunu ve buna hayret ettiklerini belirtmektedir. Yine Varşova'da geçen bir aylık sürede hayli gözlemleri vardır gördüğü hemen her ayrıntıyı anlatır yorumlar. (Topçu 2019: 387-388)

Varşova'daki Müslüman Tatarlardan ve Yahudilerden bahseder. Kurban Ali Hâlidî bu hac seyahati boyunca Viyana, Budapeşte, Belgrad, Sofya'yı Varşova kadar detaylı olmasa da tarihi coğrafi yönleriyle ele alır. Sonra Kostantiniye başlığıyla İstanbul'a sözü getirir ve detaylı anlatının *Ceride'*de olduğunu belirtse de gün be gün anlattığı İstanbul gözlemleri hayli kıymetlidir. Ardından Omski'den İstanbul'a kadar tren ile Rusya demiryolunun 600 çakırım Frengistan yolunun 800 çakırım şeklinde seyahatlerinin ne kadar sürdüğünü detaylıca, matematiksel hesaplarla anlatmaktadır. Daha sonra Bursa'yı detaylıca tarih ve coğrafya bilgileri ile ele alır. Yolculuğunu vapurla Mudanya'dan İstanbul, Çanakkale, Midilli, İzmir, Sakız ve Bodrum, Rodos, Mersin, İskenderun, Lazkiye, Trablusşam, Beyrut, Şam, Kudüs, El-Halil, Kahire, Yenbu, Medine ve Mekke istikametinde sürdürür. Dönüş yolcuğu ise Cidde, Beyrut, Tur-ı Sina, Firdevsiye Kalası, İstanbul, Kefe, Omski, Semipalat, Aygöz ve Çöçek şeklinde gerçekleştirir. (Topçu 2019: 384-432)

Hâlidî'nin Hac seyahatnamesinde dönemin para birimleri ve karşılıklarını toplu olarak vermesi de önemli bir referans teşkil eder. (Topçu 2019: 432) Buna göre;

Tablo 1: Dönemin Para Birimleri

metelik	2 tiyin ¹¹
kuruş	8 tiyin
mecidi	1 som = 60 tiyin
rupye	80 tiyin
filori	85 tiyin
afşerya akçası (giraytse)	1 tiyinden fazla
100 giraytse	1 gold (?) = 80 tiyin
frank	6 kuruş = 48 tiyin
burum	1 gümüş tenke bar = 1 rub = 1 som

Seyahati esnasında merakla duyup işittiği, gerek İslam-Osmanlı gerekse Avrupa kaynaklarından edindiği bilgilerle tarihi coğrafi anlatıları satır aralarında zikretmekten geri durmaz. Varşova, İstanbul, Bursa, Şam şehirlerinde anlatılar hayli zengindir. Tarihten coğrafi unsurlara, önemli cami, medrese yapılarına, alimlere ve onların hikayelerine uzun uzadıya yer vermektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Hâlidî, eserlerinde yer yer mahalli isimler ve rivayetlerden alıntılarla ilginç ayrıntılar zikretmektedir. Yine tarihi hadise, savaş ve olayları anlatırken coğrafya bilgisini ve mekân adlarını son derece profesyonel biçimde kullanmaktadır. Olayların geçtiği yerdeki detay anlatıları, eserlerine daha önce yazılanlarda bulunmayan bir özgünlük katmaktadır.

Kimi zaman yazılı tarihleri tashih ederken aynı zamanda kaynaklarda geçenler ile sözlü tarih ile dilden dile dolaşan bilgileri kıyaslamak suretiyle karşılaştırmalı tarih ve sözlü tarih metotlarını kullanır. Cengiz Han ile ilgili, *Cihünnüma* adlı eserde Cengiz Han'ın babasının vefat tarihini Hicri 502 olarak verilmekteyken Cengiz Han'ın ortaya çıkışının tarihçilerin ittifakına göre Hicri 600'den sonra olduğunu, burada *Cihannüma*'da sehven 500 olarak yazılmış olduğunu belirtir. Ayrıca "ata ve bala beyninde" sözlü anlatılarda yüzden fazla sene hüküm sürdüğü söylene de bunun hem akla hem de nakle yani yazılanlara uygun olmadığını belirterek objektif bir yaklaşım sergiler.

Seyahat ettiği beldeler hakkında kitaplara dayalı bilgiler nakletmiş olsa da asıl yorum ve verdiği bilgiler gözlemlerine dayalıdır. Belde ve coğrafi unsur anlatıları ile halkı bütünleştirmiştir.

Metodolojik anlamda *Taberi Tarihi*, *Cihannüma*, *Miratü'l-Kâinât* gibi başvurduğu kaynakların isimlerini zikretmesi bilimsel açıdan önemli noktalardandır. Tarihi ve tarihi

11 Tiyin, Türkistan coğrafyasında kullanılan bir para birimidir.

coğrafya içerikli ansiklopedik yaklaşım bütün eserlerinde hissedilmektedir. Karşılaştırma metodu da kaynaklar arasında yaptığı analizler bakımından göze çarpar. Hâlidî, döneminde sözlü tarih geleneğinin temsilciliğini de üstlenir, diğer yandan eserlerinde dahil ettiği rivayetlerle ilgili doğrulanacak deliller bulunmamaktaysa da yanlışlayacak deliller de yoktur ve sebepsiz de tezip edilmemelidir, diye düşünür. Hatta onun nazarında bu rivayetlerin doğru kabul edilmesi tercih edilmelidir.

Tarihçilik ve coğrafyacılık anlayışı bakımından eserlerini kaleme alma prensibi dahilinde kendi öz kaynaklarına daha çok itibar etmektedir. Bilhassa Doğu Türkistan ve Kazak Hanlıkları hakkında şimdiye dek bölük pörçük bazı şeyler yazıldıysa da ve kaleme alınanlar detaydan uzak olup kronolojik ve bütüncül bir yapı seyretmediği için bazı eserlerde art niyet yani doğruyu yansıtmama, karışıklık ve anakronik görüntüler sergilenmesi nedeniyle 20 yıldır yaptığı araştırmalarla o konuda yazılmış bütün eserleri analiz etmek suretiyle ve sözlü tarih yöntemiyle eserini derli toplu bir eser olarak kitabında derlediğinden bahseder. Bu bağlamda Hâlidî, Katip Çelebi ile döneminde derli toplu bir eser çıkarma amacı bakımından benzerdir. Üslubu bakımından da bir diğer benzerlik olarak tatvil-i kelimâ'a hacet görmeyip anekdot anlatılarını kısa tutmakta veya "şimdi biz öz bahsimize geri dönelim" şeklinde geçişler yapması gösterilebilir. Bu hususta sık sık Katip Çelebi'nin *Cihannüma* adlı eserine müracaat eder ve çoğu yerde anlatı ve yaklaşım benzer üsluptadır. Mesela; *İzâ erâdallahü şey'en hey'e esbâbehû* yani "Allah bir şey dilerse sebebini hazırlar" hadis-i mazmununu Hâlidî'nin eserlerine kaynaklık eden Katip Çelebi'nin de kullandığı görülürken, kendisinin bu ifadesini Hâlidî de aktarır. Yine Katip Çelebi kendisinden önceki eserleri dağınık ve karışık olarak nitilemekte iken Hâlidî de Türkistan bölgesi için yazılan eserler için aynı ifadeleri kullanır. Doğu ilim aleminde bu gibi eser paylaşımlarının oldukça zor şartlarda olabileceği ve Hâlidî'nin zengin kütüphanesine bakılarak bu yönde çağdaşlarından ileri gittiği söylenebilir.

Netice itibariyle Hâlidî'nin tarih ve coğrafya anlayışı ile ilgili daha derin analizler için kendisinden kalan kütüphanesinde araştırmalar yapmak icap eder. Bu noktaya kadar Hâlidî'nin döneminin önde gelen İslam alimlerinden olarak bilim dünyası için önemli bir yer edindiğini ifade etmek gerekir.

Kaynakça

Ahmet Cevdet Paşa. 2018. *Târîh-i Cevdet*. I. haz. Mehmet İpşirli, Ankara: TTK.

Ahmet Hamdi Şirvanlı. 1875. *Usûl-i Coğrafya-yı Kebîr: Nüzhetü'l-Büldân Li Tenşit'il-İhvân*. İstanbul: Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası.

Ak, Mahmud. 2004, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2 / 4: 163-211.

- Blaeu, William. Blaeu. Jean. 1662. *Atlas Maior sive Cosmographia Blauiana, qua solum, Coelum, Accuratissime Describuntur*. Amsterdam.
- Cortambert, Pierre François Eugene. 1871. *Coğrafya-yı Kebîr Beyân Der Nakş-i Cihân*, çev. Abdurrahman Sâmî Paşazâde. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Cresques, Abraham. 1375. *Atlas Catalan*. Bibliotheque Nationale de France. No. 6816.
- Ersöz, İsmet. 1991. "Ashab-ı Kehf ". *DİA*. 3: 465-467.
- Evliya Çelebi. 2005. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Frank, Allen J., Usmanov, Mirkasyim A. 2001. *Materials for the Islamic History of Semipalatinsk: Two Manuscripts by Ahmad-Wall al-Qazani and Qurbancall Khalidi*. Berlin: Das Arabische Buch.
- Gencal, Bahattin. 2012. "Merkezi Asya Tarihi ile İlgili İhmal Edilmiş Bir Kaynak: Kitab-ı Tarih-i Ceride-i Cedide". *Nauka i Novie Tehnologii*. 4: 183-186.
- Gencal, Bahattin. 2013. "XIX. Yüzyıl Doğu Türkistan Hakkında yazılmış Birinci Elden Kaynaklar". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2/8: 31-44.
- Hoca Giyaseddin Nakkaş. 2023. *Hıtay Sefaretnamesi*. Çev. Küçük Çelebizade İsmail Asım. haz. Betül Mutlu. Ankara: TTK.
- Kârî Kurban Ali Hâlidî. 2013. *Kitâb-ı Târih-i Cerîde-i Cedîde*. yay. haz. Bahattin Gencal. Ankara: TTK.
- Karmışeva, Jamal. 1971. "Kazahskiy Istorik-Kraeved i Etnograf Kurbangali Khalidi". *Sovetskaya Etnografiya*. 1: 100- 109.
- Karmışeva, Jamal. 1973. *Kazahistanskiy Istorik-Kraeved i Etnograf Kurbangali Khalidi*. Diss. Kand. Almatı.
- Kaşgarlı Mahmûd. 1085. *Mahmûd b. Hüseyin b. Muhammed el-Kaşgarî. Divân-ı Lugati't-Türk*. Millet Kütüphanesi Ali Emiri Efendi. No. 4189.
- Kaşgarlı Mahmûd, Mahmûd b. Hüseyin b. Muhammed el-Kaşgarî. *Divân-ı Lugati't-Türk*. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi. No. 01355.
- Katip Çelebi. 1657. *Cihânnüma*. TSMK. Revan. No. 1624.
- Katip Çelebi. 2013. *Cihânnümâ I-II*. ed. Said Öztürk. İstanbul: Mahya Yay.
- Kurbangali Halidi. 2025. *Tevârih-i Hamse-i Şarkî, Şıgıstın Bes Elinin Tarihi*, I-II. haz. Tursun Yurtbay vd., Astana: Foliant (Құрбағали Халиди, Шығыстың Бес Елінің Тарихы, I-II, Тұрсын Жұртбай, Астана: Фолиант)
- Meral. Vedat. 2019. *Kurbanali Hacı Halidoğlu'nun Tevarih-i Hamse Eserinin Fergana Hanları Kısımının Transkripti ve Değerlendirilmesi*. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. Ordu.
- Mercator, Gerardus. Hondius, Jodocus. 1621. *Atlas Minor Gerardi Mercatoris A. S. Hondio plurimis aenis Tabulis acutus et illustratus*. Amheim.
- Mutlu, Gamze. 2024. *Cihânnümâ Topkapı-Revan 1624 Nuşhası [İnceleme-Metin-Sozluk]*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul.
- Qurban'ali Khâlidî. 2005. *An Islamic Biographical Dictionary of the Eastern Kazakh Steppe, 1770- 1912*. trc. Allen J. Frank ve Mirkasym Abdulakhatovich Usmanov. Leiden: Brill.

Tarih ve Coğrafya Anlatısı Bağlamında Kurban Ali Halidî'nin Eserleri

Topcu Nizameddin. 2019, *Gurban Gali Halidî'nin Tevârih-i Hamse-i Şarkî Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Tuğrul, Nizameddin. 2025. "Gurban Gali Halidî'nin Tevârih-i Hamse-i Şarkî Adlı Eserinin Türk Kültürü ve Tarihi Araştırmalarında Yeri ve Önemi". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 10 (1): 49-65.

Ünal, Fatih. 2008 (2014). "Tatar Alim Kurbanali Hacı Halidoğlu'nun Orta ve Güneydoğu Avrupa Seyahati". *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. 14: 95-115.

Ünver, Süheyl. 1991, "Kâtip Çelebi'nin Cihannümâ'sında Çin ve Hitay Hakkında Verilen Malumatın Kaynağı Üzerine" *Kâtip Çelebi, Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara, TTK: 137-141.

Ek: Harita -"Küre Üzerinde Halidî'nin Dünyası" - © Ahmet Üstüner

